

آسیب شناسی جامعه شناختی جرم رمالی و دعانویسی از منظر آموزه‌های دین اسلام و دیگر ادیان آسمانی											
وابستگی سازمانی	نویسندگان										
استادیار، گروه حقوق کیفری و جرم شناسی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران	سید محمد رضا موسوی فرد*										
چکیده	اطلاعات مقاله										
	نوع مقاله صفحه										
<p>امروزه در عصر دیجیتال و با گسترش سواد علمی و رسانه‌ای برخی از فعل و انفعالات که گاهی هم از منظر شرعی مذموم شمرده شده است و هم در جامعه جرم انگاری شده است باعث شده است بر پیکره و اصل دین ضربات مهلکی وارد کند پدیده رمالی و دعانویسی دقیقاً مصادق همین امر است که باعث شده بسیاری از افراد با وعده حل مشکلات و امدادهای غیبی دروغین مورد سوء استفاده و کلاهبرداری قرار گیرد همین ضرورت این مقاله را توجیه می‌کند. در این جستار تحقیقاتی با نگاهی توصیفی تحلیلی در عین حال تطبیقی و بهره جستن از روش اسنادی و کتابخانه‌ای در پی یافتن مهمترین آسیب‌های این پدیده بر پیکره دین و اعتماد عمومی می‌باشیم که به نظر می‌رسد بیشترین آسیب‌ها بنام دین از طریق چنین پدیده‌هایی و امثالهم بر پیکره اصل دین وارد می‌شود، من جمله تحریف حقایق دینی، بدعت گذاری‌های جدید در دین، سوء استفاده از تکنیک‌های روانشناسی برای جلب اعتماد قربانیان و... برخی از این آسیب‌ها می‌باشد. نتیجه ما را به چنین سمت سویی رهنمون می‌سازد که مبارزه جدی‌تر کیفری در زمره جرائم تعزیری در حکم کلاهبرداری «موضوع ماده (۱) قانون تشدید مرتکبین اختلاس و ارتشاء» با این پدیده‌های آسیب زا، کنترل فضای مجازی از طریق رصد چنین تبلیغاتی، در نهایت آموزش و تعلیم صحیح ادعیه دینی و خرافات زدایی از آن‌ها می‌تواند از راهکارهای مهم این حوزه باشد.</p> <p>دین، فالگیری، آسیب شناسی، دعانویسی، جرم</p>	<p>پژوهشی ۴۰ - ۲۵</p> <p>دوره ۱، شماره ۲</p> <p>اطلاعات نویسنده مسئول</p> <p>سید محمد رضا موسوی فرد کد ارکید تلفن ۰۹۱۲۲۸۳۹۶۷۹۸ ایمیل mousavifard136394@gmail.com</p> <p>سابقه مقاله</p> <table border="1"> <tr> <td>تاریخ دریافت</td> <td>۱۴۰۳/۱۲/۰۱</td> </tr> <tr> <td>تاریخ ویرایش</td> <td>۱۴۰۳/۱۲/۱۲</td> </tr> <tr> <td>تاریخ پذیرش</td> <td>۱۴۰۳/۱۲/۱۹</td> </tr> <tr> <td>تاریخ انتشار</td> <td>۱۴۰۳/۱۲/۲۴</td> </tr> <tr> <td>روش پژوهش</td> <td>توصیفی تحلیلی</td> </tr> </table> <p>واژگان کلیدی</p>	تاریخ دریافت	۱۴۰۳/۱۲/۰۱	تاریخ ویرایش	۱۴۰۳/۱۲/۱۲	تاریخ پذیرش	۱۴۰۳/۱۲/۱۹	تاریخ انتشار	۱۴۰۳/۱۲/۲۴	روش پژوهش	توصیفی تحلیلی
	تاریخ دریافت	۱۴۰۳/۱۲/۰۱									
	تاریخ ویرایش	۱۴۰۳/۱۲/۱۲									
	تاریخ پذیرش	۱۴۰۳/۱۲/۱۹									
	تاریخ انتشار	۱۴۰۳/۱۲/۲۴									
	روش پژوهش	توصیفی تحلیلی									
	توضیحات										
	کلیه حقوق این مقاله متعلق به نویسندگان می‌باشد.										
	خوانندگان این مجله، اجازه توزیع، ترکیب مجدد و تغییر جزئی را با ذکر منبع آن دارند.										
	نحوه استناد دهی	موسوی فرد، سید محمد رضا (۱۴۰۳)، آسیب شناسی جامعه شناختی جرم رمالی و دعانویسی از منظر آموزه‌های دین اسلام و دیگر ادیان آسمانی، فصلنامه علمی مطالعات میان رشته‌ای حقوق و تربیت اسلامی، دوره ۱، شماره ۲، صفحات ۴۰ - ۲۵									

Sociological Pathology of the Crime of Ramali & Prayer Writing from the Perspective of the Teachings of Islam & Other Divine Religions	
Authors	
Seyyed Mohammad Reza Mousavifard*	
Organizational Affiliation	
Assistant, Department of Criminal Law & Criminology, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran	
Article Information	
Article Type	Research
Pages	25 - 40
Volume 1, Issue 2	
Corresponding Author's Info	
Corresponding Author's	Seyyed Mohammad Reza Mousavifard
ORCID	0000 - 0000 - 0000 - 0000
Tell	09128396798
Email	mousavifard136394@gmail.com
Article History	
Received	2025/02/19
Revised	2025/03/02
Accepted	2025/03/09
Published Online	2025/03/14
Research Method	Descriptive Analytical
Keywords	<i>Religion, Divination, Pathology, Prayer Writing, Crime</i>
Description	
<i>All rights to this article belong to the authors.</i>	
<i>Readers of this magazine are permitted to distribute, recombine, and modify the material with due acknowledgement of the source.</i>	
How to Cite This Article	Mousavifard, Seyyed Mohammad Reza (2025), Sociological Pathology of the Crime of Ramali & Prayer Writing from the Perspective of the Teachings of Islam & Other Divine Religions, Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies in Islamic Law & Education, Volume 1, Issue 2, Pages 25 - 40

۱- مقدمه

یکی از موارد شایع جهت کلاهبرداری از افراد جامعه مسئله فالگیری و رمالی (دعانویسی) می‌باشد. بعضاً مشاهده می‌گردد افرادی با این عنوان با متوسل شدن به شیوه‌هایی نظیر جادوگری، کف بینی، فالگیری و ... سعی در فریب و اغواء مردم داشته و از این طریق مبالغ هنگفتی را از آنان دریافت می‌نمایند. متأسفانه بسیاری از افراد ساده لوح نیز گمان می‌کنند که جهت حل مشکلات و معضلات زندگی خود می‌توانند از این افراد استفاده نمایند اما نمی‌دانند که در دام کلاهبرداران اسیر شده و این مجرمین فقط قصد ربودن اموال و دارایی‌های آنان را دارند. جرم فالگیری، رمالی و دعانویسی در زمره جرائم کلاهبرداری قرار دارد. جهت آنکه فالگیر، کلاهبردار محسوب شده و تحت تعقیب قانونی قرار گیرد وجود سه شرط ذیل لازم است:

- متقلبانه بودن ابزار و وسایلی که این افراد جهت فریب مردم استفاده می‌نمایند؛
- فریب خوردن قربانی که مستلزم عدم آگاهی او نسبت متقلبانه بودن وسایل مجرمان می‌باشد؛
- پرداخت وجه نقد یا مال.

با استناد به ماده (۱) قانون ارتشاء، اختلاس و کلاهبرداری جرم فالگیری، دعانویسی و رمالی، کلاهبرداری محسوب می‌شود و فالگیر کلاهبردار بوده و این جرم در زمره جرائمی است که حتی دادستان هم می‌تواند آن را پیگیری نماید. بنابراین کلاهبرداری ناشی از جرم فالگیری و دعانویسی دارای هم شاکی عمومی هم شاکی خصوصی می‌باشد. هر کسی که مورد کلاهبرداری این افراد قرار گرفته باشد می‌تواند از آنان در دادسرای محل وقوع جرم شکایت نماید. همچنین اگر فردی از طریق حيله و تقلب مردم را به داشتن اموال و اختیارات واهی فریب دهد و از این طریق مال نامشروعی به دست آورد، کلاهبردار شناخته می‌شود. در جرم کلاهبرداری از طریق فالگیری و رمالی این افراد با فریب مردم و گول زدن آنان، معمولاً مبالغ زیادی را از آنان دریافت می‌نمایند. بنابراین مرتکب جرم تحصیل مال از طریق نامشروع نیز می‌شوند و مطابق با ماده (۲) قانون تشدید مجازات مرتکبین اختلاس ارتشاء و کلاهبرداری تحت تعقیب قرار خواهند گرفت. در رویه قضایی برخی از دادگاه‌ها، رمالی را نوعی کلاشی محسوب نموده و مرتکب آن را مطابق با ماده فوق‌الذکر مورد تعقیب و مجازات قرار می‌دهند. در اینجا سعی دارد ضمن به دست آوردن شناخت مختصری از آسیب شناسی جامعه شناختی رمالی و دعانویسی، حدود و ثغور آنرا در دین مبین اسلام (در قالب کتاب و سنت) و مضافاً دیگر ادیان آسمانی مسیحیت و یهودیت مورد بحث و بررسی قرار دهیم. در این جستار تحقیقاتی با نگاهی توصیفی تحلیلی در عین حال تطبیقی و بهره جستن از روش اسنادی و کتابخانه‌ای در پی یافتن مهمترین آسیب‌های این پدیده بر پیکره دین و اعتماد عمومی می‌باشیم که به نظر می‌رسد بیشترین آسیب‌ها بنام دین از طریق چنین پدیده‌هایی و امثالهم بر پیکره اصل دین وارد می‌شود.

۲- پیشینه شناسی

عباسیان (۱۴۰۲)، در مقاله خود با عنوان «رمالی و جادوگری در جامعه ایران» اذعان داشته است علیرغم تمام پیشرفتهای علمی و رشد آگاهی‌های عمومی جوامع بشری، رمالی و جادوگری در سرتاسر جهان رخنه کرده و سیر صعودی بی نظیری در سال‌های اخیر داشته است و عمده دلیل آن را می‌توان در بی‌اعتمادی به قدرت وجودی انسان در برابر سختیها و عدم رضایت از شرایط حاکم بر زندگانی شخصی جستجو کرد. این مهم در بعضی از جوامع چنان ریشه دوانیده که نظام‌های حقوق حاکم را به قانون گذاری جدی در این راستا واداشته است.

آهنگران (۱۳۹۸)، در مقاله خود با عنوان «مبانی فقهی و حقوقی جرم‌انگاری فالگیری و رمالی در فضای مجازی» چنین بیان داشته است که با توجه به اینکه رمالی سنتی و رمالی مجازی با هم فرقی ندارند و در هر دو حال متهم مرتکب انجام جرم شده است، از این رو هرکس فردی را با وعده واهی به موضوعی امیدوار یا از امری واهی بترساند و از این طریق از او پول یا امکانات خاصی دریافت کن، مرتکب کلاهبرداری

شده و مطابق قانون مجازات خواهد شد. باید گفت، هرکس فردی را با وعده واهی به موضوعی امیدوار یا از امری واهی بترساند و از این طریق از او پول یا امکانات خاصی دریافت کند مرتکب کلاهبرداری شده و مطابق قانون مجازات خواهد شد.

شکرچی زاده و همکاران (۱۴۰۳)، در مقاله خود با عنوان «رمالی و فالگیری و واکاوی سیاست جنایی تقنینی و قضایی در قبال آن» به بررسی چگونگی مواجهه نظام قضایی ایران با رمالی و فالگیری پرداخته‌اند. در این مقاله، آنها به این موضوع اشاره کرده‌اند که قضات دادگاه‌های کیفری ایران گاهی با استناد به ماده ۲ قانون تشدید مجازات مرتکبان اختلاس، ارتشا و کلاهبرداری، رمالان و فالگیران را مجازات می‌کنند. این ماده از مهمترین مواد قانونی بوده و به تحصیل مال به طریق نامشروع اشاره دارد و رمالی و فالگیری را به عنوان یکی از اشکال کلاهبرداری در نظر می‌گیرد.

بشریپور و همکاران (۱۳۹۹)، در پژوهش خود با عنوان «بررسی رابطه باورهای خرافی با سبک‌های پردازش اطلاعات و حس عاملیت در افراد مراجعه‌کننده به رمال» به تحلیل رابطه عمیق بین عوامل روان‌شناختی، سبک‌های شناختی و گرایش به خرافات پرداخته‌اند. این مطالعه با نمونه‌گیری از ۲۰۰ نفر از مراجعه‌کنندگان به رمال و فالگیر در ارومیه و استفاده از پرسشنامه‌های استاندارد، نشان می‌دهد که سبک پردازش خردگرایی و حس عاملیت (احساس کنترل فرد بر اعمال و پیامدهای زندگی) رابطه منفی معناداری با باورهای خرافی دارند. در مقابل، سبک پردازش تجربه‌ای (متکی بر شهود و احساسات) رابطه مثبتی با این باورها نشان می‌دهد.

پژوهش حاضر با تمرکز بر آسیب‌شناسی جامعه‌شناختی رمالی و دعانویسی، به بررسی تطبیقی این پدیده از منظر آموزه‌های دین اسلام و دیگر ادیان آسمانی می‌پردازد. نوآوری این تحقیق در آن است که علاوه بر تحلیل مفهوم‌شناختی، به بررسی عوامل اجتماعی و روان‌شناختی مؤثر بر گرایش به خرافات و پیامدهای آن در جوامع مختلف می‌پردازد. همچنین، با در نظر گرفتن قوانین حقوقی موجود در ایران و دیگر کشورها، به ارزیابی سیاست‌های جنایی و قضایی در قبال رمالی و دعانویسی می‌پردازد. این پژوهش می‌تواند به ارائه راهکارهای مؤثر برای کاهش گسترش خرافه‌گرایی و حمایت از حقوق بزه‌دیدگان کمک کند.

۴- مبانی نظری موضوع

معمول این است که برای تبیین این رویکرد باید به مباحث ماوراء الطبیعه روی آورد. فراطبیعی یا ماوراء الطبیعه، شامل پدیده‌های فرضی و قراردادی است که تابع قوانین طبیعت نیستند. طبق تعریف، یک مظاهر یا رویداد ماوراء الطبیعه مستلزم نقض قانون فیزیکی است که گمان می‌رود به اشخاص غیر فیزیکی نسبت داده شده‌است، مانند فرشتگان، شیاطین، خدایان، و از جمله جادو و طلسم، و غیره. شناخت قبلی و ادراک خارج حسی است. فلسفه طبیعت‌گرایی بر آن است که همه پدیده‌ها از نظر علمی قابل توضیح هستند و چیزی فراتر از جهان طبیعی وجود ندارد و به همین ترتیب با تردید به ادعاهای ماوراء الطبیعه نزدیک می‌شود. نباید از نظر دور داشت برخی افراد سود جو می‌توانند مردم را متقاعد کنند که قدرت ماوراء الطبیعه دارند و با عوامل دیگر در ارتباط هستند. آن وقت به‌راحتی از آنها کلاهبرداری می‌کنند. آنان با دعانویسی، ساختن خرمهره، پوست آهو، مهره مار و ترسیم بعضی از اعداد و حروف و کلمات روی کاغذ این کار را انجام می‌دهند. (اکبری،

۱۳۹۱: ۴۸)

برخلاف نیروهای طبیعی، وجود چنین نیروهای فراطبیعی که به اعتقاد برخی باورپذیر قلمداد می‌شوند، از طریق روش علمی بازنمودنی و اثبات‌پذیر نیست. باورهای ماوراء طبیعی بیشتر برای توضیح رویدادهای طبیعی، مانند طوفان یا شیوع بیماری استفاده می‌شود تا پدیده‌های اجتماعی. باورهای ماوراء طبیعی برای پر کردن شکاف درک ما از جهان پدیدار شده‌اند. یکی از نظریه‌های رایج در این رابطه نشان می‌دهد:

چنین باورهایی زمانی پدیدار می‌شوند که هیچ عامل علی روشنی برای یک پدیده وجود نداشته باشد. اما «ماوراءالطبیعه» مرتبه‌ای از عالم هستی است که ورای طبیعت و جهان مادی و محسوس در نظر گرفته می‌شود. ماوراءالطبیعه به مسائلی گفته می‌شود که مردم و بشر در طول این سال‌ها، هیچ توجیه علمی برای آن نداشتند. البته عده‌ای (متافیزیک) را معادل با (ترانس فیزیک) و به معنای (ماوراءالطبیعه) گرفته‌اند این نظر موجه نیست زیرا (ترانس فیزیک) تنها شامل مباحثی است که پیرامون خدا و موجودات مجرد دیگر باشد. (محسنی، ۱۳۷۳: ۳) برخی از افراد معتقدند ممکن است توهمات مردم غلبه کند که آنچه وجود دارد، آن چیزی است که محسوس است و آنچه درک نمی‌شود. (سبزواری، ۱۳۶۹: ۳۵۴) به ماوراءالطبیعه در متون اسلامی و دین اسلام، عالم غیب گفته می‌شود؛ همانطور که از اسم آن معلوم است، در عالم غیب، چیزی پیدا نیست و تمامی مسائل مجهول و بالاتر از درک انسان‌های امروزی خواهند بود. البته مردم امیدوار هستند که با پیشرفت علم، برخی از این مسائل که در عالم غیب یا همان ماوراءالطبیعه وجود دارند، به مسائلی طبیعی تبدیل شوند؛ اما همانطور که گفته شد، هر چه قدر هم که علم پیشرفت کند، باز هم مسائلی وجود دارد که در این دسته قرار بگیرد. به قول استاد شهید مرتضی مطهری جست‌وجوی ماوراءالطبیعه در درون طبیعت نادرست و نقض غرض است. (ایازی، ۱۳۹۰: ۱۸۹) ماوراءالطبیعه یک حوزه پیچیده و عمیق است که تلاش می‌کند به سؤالات بنیادی درباره وجود، حقیقت و معنای زندگی پاسخ دهد. این علم به ما کمک می‌کند تا فراتر از واقعیت‌های ملموس نگاه کنیم و به مفاهیم عمیق‌تری دست یابیم. مثلاً در دوره قاجار انتساب بیماری به امور ماوراءالطبیعه راه‌های حمل اوراد و طلسم‌ها را بعنوان روش‌های درمان دیده می‌شد و همچنین برخورداری از انرژی‌های افراد و اشیاء مقدس به نیت شفابخشی این امور گویای نبود امکانات، عدم شناخت ساختار بدن در مواجهه با بیماری‌های عفونی پیچیدگی‌های بیماری در اعضای درگیر از یکسو و تلاش برای جلوگیری از وخامت احوال بود. (سادات شفیعی، ۱۳۹۵: ۵۷)

اما اگر بخواهیم به مفهوم شناسی در این خصوص بپردازیم واژه رمل از زبان عربی به معنای ریگ یا ماسه است و به نوعی علم خاک‌بینی اشاره دارد که به پیش‌بینی آینده با استفاده از نقش‌های خاکی مربوط می‌شود. رمالی در تاریخ به عنوان یک عمل مرتبط با معجزات برخی پیامبران نیز شناخته شده است. رمالی نه تنها یک عمل فرهنگی و اجتماعی است بلکه به دلیل تأثیرات منفی آن بر روی افراد و جامعه، در بسیاری از کشورها تحت پیگرد قانونی قرار دارد. این عمل می‌تواند منجر به کلاهبرداری و سوءاستفاده از افراد آسیب‌پذیر شود. به‌رغم پیشرفت‌های علمی، فنی و فرهنگی که در قرن حاضر یا عصر تسخیر فضا و کامپیوتر، فراهم شده است، متأسفانه عوامل مزبور، موجب گشته که خرافات و در نتیجه بازار مشاغلی کاذب، چون رمالی و جادوگری، کف‌بینی، پیشگویی و طالع‌بینی از محیط قبایل بدوی و نیمه وحشی گرفته تا پیشرفته‌ترین کشورها و شهرهای مدرن جهان رواج و رونقی خارق‌العاده پیدا کند. (ایازی، ۱۳۹۰: ۲۸۹)

همواره شناخت آینده آرزوی دیرینه بشر بوده است و در قرن معاصر تلاش برای پیش‌بینی، شناخت و ترسیم آینده‌ها در ملل و ادیان مختلف در دو مسیر علمی و غیرعلمی (رمالی و...) دنبال می‌شود. برای تکمیل پارادایم آینده پژوهی به جمع‌آوری دیدگاه‌های متفاوت نسبت به آینده (ها) نیاز داریم. (کریمی، ۱۴۰۰: ۱۱۳) رمالی به معنای پیش‌بینی آینده با استفاده از روش‌های غیرعلمی و شیوه‌های پنهانی است. این عمل معمولاً شامل استفاده از ابزارهایی مانند فال قهوه، کارت‌های تاروت، یا دیگر تکنیک‌های مشابه برای فریب افراد و کسب پول از آن‌ها می‌باشد. در بسیاری از کشورها، رمالی و فالگیری به عنوان جرم شناخته می‌شوند. در ایران، این عمل تحت قوانین کلاهبرداری قرار می‌گیرد. بر اساس ماده (۱) قانون تشدید، افرادی که با استفاده از حيله و تقلب اقدام به فریب مردم کنند، ممکن است به حبس از ۱ تا ۷ سال و پرداخت جزای نقدی محکوم شوند. اینجا مقدمه‌ای بر شناخت و تبیین پدیده‌ی خرافه‌سازی و خرافه‌محوری هنگامی که انسان از درک حقیقت و رابطه‌ی منطقی بین پدیده‌ها عاجز باشد، برای تسکین و اقیاع خود به قوه‌ی خیال پناه می‌برد و به کمک آن، اباطیل و اساطیر گوناگونی می‌سازد و جهانی پر از خدایان و ارواح نامرئی به وجود می‌آورد. چون انسان نادان با مشاهده‌ی عجایب طبیعت، دچار حیرت می‌شود،

بی‌اختیار مجذوب آن‌ها شده، در برابرشان سر تعظیم فرود می‌آورد و گاهی آن‌ها را خدای خود می‌خواند؛ بر این اساس، می‌توان گفت: خرافات زاده‌ی تخیل، تحیر و ترس انسانی است. (انصاری، ۱۳۸۹: ۲)

همچنین، گرایش انسان به سمت پرستش نیرویی برتر، گاه در تطبیق مصداق، گمراه شده و ماه، خورشید، ستاره، یا پدیده‌های مصنوع دست بشر را به عنوان معبود جا زده است. بر اساس برخی از آیات قرآنی که بعضی دین‌پژوهی‌ها نیز آن را تأیید می‌کنند بشر ابتدا یکتاپرست بوده و پرستش بت، ماه، ستاره یا انسان، از نوع انحراف‌هایی است که به تدریج به وجود آمده است. در تاریخ فرهنگ بشری به ویژه در عصر جاهلی، خرافات نمودها و جلوه‌های متعددی داشته است. هم اکنون نیز در کشورهای مختلف حتی در کشورهای پیش‌رفته با وجود رشد علمی و فنی، باز در فرهنگ و سنن اجتماعی آن‌ها نشانه‌هایی از خرافات وجود دارد؛ ضمن آن‌که بازار مشاغل چون رمالی و جادوگری، طالع‌بینی و کف‌بینی رونق بسیاری دارد زیرا در هر صورت باید اذعان نمود که در این گونه موارد رشد عقلی توأم با رشد علمی صورت نگرفته است. (انصاری، ۱۳۸۹: ۱)

در خصوص دعانویسی به معنای نوشتن دعاها به منظور پیشگیری از شرور، درمان مشکلات و دستیابی به خواسته‌های دنیوی است. این عمل معمولاً با هدف دور نگه‌داشتن جنیان و دفع عوارض ناشی از تأثیر آنها انجام می‌شود و از روش‌های متداول دعا کردن متمایز است. اگرچه برخی افراد معتقدند که دعانویسی می‌تواند مفید باشد، بسیاری از محققان و صاحب‌نظران آن را خرافی می‌دانند و بر این باورند که برخی افراد سودجو با سوءاستفاده از نیازهای مردم، خود را منبع تأثیر معرفی می‌کنند. در واقع، مواردی از کلاهبرداری تحت عنوان دعانویسی نیز گزارش شده است که نشان‌دهنده خطرات این پدیده است. آنچه که در تحقیقات نشان می‌دهد این امر حتی در بین بانوان تحصیل کرده نیز رایج است. (سراج زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۹۷)

۴- مطالعه تطبیقی جرم رمالی و دعانویسی از منظر آموزه‌های دین اسلام و دیگر ادیان آسمانی

در این قسمت از پژوهش به جهت اهمیت موضوع به مطالعه تطبیقی جرم رمالی و دعانویسی از منظر آموزه‌های دین اسلام و دیگر ادیان آسمانی خواهیم پرداخت.

www.nric.ir

۴-۱- جهل و خرافه دینی از منظر صحیفه سجادیه

از دید اسلام، هر عملی اعم از گفتار، رفتار و اعتقاد که برخلاف مبانی دینی و عقلی باشد، خرافه است. کسانی که خرافات را با دین مرتبط می‌دانند، یا دین را درست نشناخته‌اند یا مغرضانی هستند که با ایجاد شبهه و شائبه می‌خواهند چهره پاک دین را آلوده و مشوه سازند. منشأ عمده خرافات، جهل و نادانی بشر است، بنابراین بالا بردن سطح علم و آگاهی یکی از مهم‌ترین راهکارهای عملی در پیشگیری از خرافات است. از همین رو اسلام و قرآن سفارشات زیادی به دانش و تفکر شده و دستیابی به معرفت صحیح و دوری از عقاید باطل و خرافی شده است. همه فقهای شیعه فرموده‌اند تقلید در اصول دین جایز نیست و انسان باید با فکر و تحقیق و دلیل این اصول را بپذیرد و به آنها یقین پیدا کند. امام سجاد (علیه‌السلام) در مواجهه با جهل و خرافات، تأکید فراوانی بر علم و آگاهی داشت. او به عنوان یکی از بزرگ‌ترین شخصیت‌های اسلامی، همواره بر ضرورت تفکر و تعقل در امور دینی و اجتماعی تأکید می‌کرد و جهل را به عنوان یکی از موانع اصلی پیشرفت انسان‌ها معرفی می‌نمود. این گمراهی در زمان ایشان به حدی بود حتی عده‌ای از بنی هاشم در زمان امام سجاد (ع) در اثر اختلاف نقلها و فتواها نمی‌دانستند که چگونه نماز بگذارند و حج کنند. (گروه مولفان، بی تا: ۱۸۸)

امام سجاد و دیگر ائمه معصومین (ع)، خرافات را ناشی از جهل و نادانی بشر می‌دانستند. بر اساس آموزه‌های اسلامی، هر عملی که برخلاف مبانی دینی و عقلانی باشد، خرافه محسوب می‌شود. این دیدگاه نشان‌دهنده اهمیت علم و دانش در جلوگیری از گسترش خرافات است. ایشان با تأکید بر ضرورت تفکر و تعقل، انسان‌ها را از پذیرش بی دلیل و تقلید کورکورانه برحذر می‌داشت. او معتقد بود که برای هر پدیده‌ای باید علت و دلیلی وجود داشته باشد تا انسان‌ها به دام خرافات نیفتند. کوشش این امام همام در حدی بود در زمان امامت خود به ترمیم کاستی‌های معنوی و ارتباط با خدا پرداخت و با نیایش‌های عارفانه خویش، این بعد فراموش شده دین را به یاد مردم آورد و از این رهگذر آنان را با خدا پیوند داد. امام سجاد (علیه السلام) پس از آن که انحرافات و جعلیات او را در احادیث مشاهده کرد نامه تند و کوبند و در عین حال خیرخواهانه و نصیحت آمیزی به وی نوشت که ترجمه آن بدین قرار است: خدا، ما و تو را از فتنه‌ها نگاه دارد و تو را از (گرفتاری به) آتش (دوزخ) حفظ کند، تو در حالتی قرار گرفته‌ای که هر کس این حالت تو را بشناسد، شایسته است به حال تو ترحم کند. نعمت‌های گوناگون خدا بر تو سنگینی کرده است: خداوند بدن تو را سالم، و عمرت را طولانی کرده است و چون خداوند تو را حامل علوم قرآن و فقیه و آشنا به احکام دین و عارف به سنت پیامبر قرار داده حجت او بر تو تمام گشته است... خداوند در برابر این نعمت‌ها شکر آنها را بر تو واجب کرده و تو را به این وسیله آزمایش کرده است آنجا که فرموده: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ» در ترجمه آن آمده است: اگر شکرگزاری کردید، حتماً نعمت شما را افزون می‌سازم و اگر ناسپاسی کردید، بی شک عذاب من سخت است. امام سجاد (ع) همچنین به نقش علمای دین در مقابله با خرافات اشاره کرده و آنان را موظف به بیان حقیقت و جلوگیری از انتشار احادیث نادرست می‌دانست. او بر این باور بود که علمای دین باید مردم را از اعتقادات باطل و خرافی دور کنند تا تصویر واقعی دین حفظ شود. امام سجاد (ع) با تأکید بر علم، تعقل و دوری از جهل، راهکارهایی عملی برای مقابله با خرافات ارائه داد. او معتقد بود که تنها با افزایش سطح آگاهی مردم می‌توان از گسترش خرافات جلوگیری کرد و جامعه‌ای متفکر و پویا ایجاد نمود. (الهامی نیا و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۴) در سنت پیامبر آمده است محمد (ص) که از کودکی با امور بیهوده مبارزه می‌کرد بدون ذره ای تردید مهره را از گردنش در آورد و دور انداخت. سپس به دایه خود رو کرد و گفت: آرام بگیر مادر جان! من کسی را همراه خود دارم که از من محافظت می‌کند (مقصود خداست). (مجلسی، ۱۳۸۹: ۳۹۲)

۲-۴- جهل و خرافه از منظر نهج البلاغه

از منظر جامعه‌شناسان وجود تبعیض و احساس بی‌عدالتی در نظامات اجتماعی در سوق دادن انسان‌ها به موهومات و امور خرافی، نقش بسزایی دارد. ناکامی در برآورده شدن حوائج افراد سبب پیدایش افکاری مانند اعتقاد به بخت و شانس می‌شود، چنانکه حضرت علی (ع) در این باره می‌فرماید: «كَمْ عَاقِلٍ عَاقِلٍ اُعْتَبَتْ مَذَاهِبُهُ وَ جَاهِلٍ جَاهِلٍ تَلَقَّاهُ مَرْزُوقًا؛ چقدر عاقل‌های بسیار عاقل که راه‌های زندگی آن‌ها را عاجز کرده و هرچه می‌روند، به سعادت و خوشی نمی‌رسند/ اما چقدر جاهل‌های احمقی که می‌بینید، صاحب همه چیزند». (نهج البلاغه، خطبه ۲، خطبه ۵۰، نامه ۶۵) به ادبیات دیگر اگر بر این مفهوم نگاه کنیم چنین می‌توان انگاشت که بسا عاقلی که کامل در داشتن عقل است طرق معاش وی را عاجز و ناتوان نموده و در مقابل بسیاری از جهال که در کمال جهل و نادانی هستند روزی ایشان در مقابلشان آماده شده می‌باشد. (ذهنی تهرانی، ۱۴۴۲: ۵۷۸)

امام علی (ع) در نهج البلاغه به طور گسترده‌ای به مسأله جهل و خرافات پرداخته و آن‌ها را به عنوان مشکلات اساسی جامعه معرفی کرده است. او جهل را به عنوان بزرگ‌ترین گرفتاری انسان‌ها می‌داند که منجر به رویکردهای خرافه‌گرایانه می‌شود. در اینجا به بررسی دیدگاه‌های امام علی (ع) در این زمینه می‌پردازیم: امام علی (ع) جهل را در برابر علم، معرفت و عقل قرار می‌دهد و آن را مترادف با ضلالت و کوری می‌داند. ایشان در خطبه دوم نهج البلاغه به وضعیت جاهلیت قبل و بعد از اسلام اشاره می‌کند و می‌فرماید: «بَارِضٍ عَالِمَهَا مَلْجَمٌ وَ جَاهِلُهَا

مُکَرَّم»، بدین معنا که در آن زمان، دانشمندان جرأت بیان حقایق را نداشتند و نادانان مورد احترام بودند. امام (علیه السلام) در این فراز کوتاه و پرمحتوا و ضمن بیان بیست و چند جمله فشرده و گویا، وضع زمان جاهلیت را به طور دقیق ترسیم می‌کند آن چنان که هر خواننده‌ای گویی خود را در آن عصر و زمان احساس می‌کند و تمام نابسامانیها و بدبختیهای مردم آن عصر را با چشم خویش می‌بیند. بی اغراق می‌توان گفت که امام (علیه السلام) در این جمله‌های کوتاه و فشرده، یک کتاب بزرگ را خلاصه کرده است و این نشانه دیگری از قدرت بیان و فصاحت و بلاغت و عمق و زیبایی فوق العاده سخنان آن حضرت است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۹۵-۲۸۱)

این امام همام در تحلیل خود از جامعه نادان تأکید دارد که این افراد به جای استدلال و تفکر، تنها به معجزات الهی توجه می‌کنند. ایشان در حکمت ۳۱ نهج البلاغه بیان می‌کند که ستیزه‌جویی موجب نادانی بیشتر می‌شود و کور شدن از دیدن حق، نتیجه این نادانی است. در خطبه ۱۰۲ نهج البلاغه، امام علی (ع) می‌فرماید: «الْعَالَمُ مَنْ عَرَفَ قَدْرَهُ وَ كَفَى بِالْمَرْءِ جَهْلًا أَلَّا يَعْرِفَ قَدْرَهُ»، یعنی دانشمند کسی است که قدر خود را بشناسد. این جمله نشان‌دهنده اهمیت خودآگاهی و معرفت نسبت به ارزش‌های انسانی است. امام (ع) در این خطبه دانا را منحصر فرموده به کسی که قدر خود را بشناسد، و مراد از قدر، اندازه و ارزش او در مملکت خدا و موقعیت او در قلمرو عالم وجود است، و چون این شناخت مستلزم این است که انسان مناسبت خود را با آفریدگان عوالم وجود درک کند، و بداند که او در جرگه کدامین آفریدگان است، و برای چه منظوری وجود یافته است، ناچار چنین کسی عالم، و از دانش لازم برخوردار، و اوامر الهی را فرمانبردار است، و از حدی که کتاب خدا و سنن انبیا (ع) برای او ترسیم کرده‌اند پا فراتر نخواهد گذاشت. (بحرانی، ۱۴۱۷: ۱۰۰)

امام علی (ع) همچنین به ریشه‌های خرافات اشاره کرده و آن‌ها را ناشی از جهل و نادانی بشر می‌داند. او تأکید دارد که افزایش سطح آگاهی یکی از مهم‌ترین راهکارها برای پیشگیری از خرافات است. در واقع، اسلام با دعوت به تفکر و تعقل، انسان‌ها را از پذیرش بی‌دلیل عقاید نادرست برحذر می‌دارد. از منظر نهج البلاغه، جهل و خرافات دو مانع بزرگ بر سر راه رشد انسانی هستند. (نظر نگارنده) امام علی (ع) با تأکید بر اهمیت علم و معرفت، تلاش دارد تا جامعه را از تاریکی جهل‌رهایی بخشد و به سوی روشنائی عقل هدایت کند. او با بیان حکمت‌ها و خطبه‌های خود، راهکارهایی برای مقابله با این مشکلات ارائه می‌دهد که همچنان برای جوامع امروزی نیز قابل استفاده است. ایشان معتقد است هیچ دانشی بدون فضیلت و هیچ فضیلتی بدون دانش نیست، چنانکه هیچ جهلی بدون فرومایگی و هیچ زشتی‌ای، بدون جهل نیست. (جرداق، ۱۴۳۶: ۱۱۵۲)

۳-۴- جهل و خرافه از منظر دیگر ادیان آسمانی

یکی از بزرگ‌ترین انحرافات در ادیان الهی، رواج خرافه‌پرستی است. کارشناسان معتقدند که این پدیده نه تنها مختص جوامع شرقی بلکه در جوامع مدرن غربی نیز دیده می‌شود. خرافات به عنوان ابزاری برای انحراف از حقیقت دین به کار گرفته می‌شوند. مثلاً معجزات حضرت عیسی (ع) نیز نشان‌دهنده قدرت خداوند در برابر خرافات انسانی است. او با انجام معجزاتی مانند شفا دادن بیماران، نشان داد که علم و تکنولوژی نمی‌توانند جایگزین ایمان واقعی شوند. خرافات توسط متکلمان قرون وسطی به عنوان یک خطای محکوم ناپذیر تعریف شد که اغلب تشخیص آن از شیوه‌های مشروع دشوار است. دانشگاه پاریس در سال ۱۹۳۸ مقالات متعدد مربوط به جادو و خرافات را محکوم کرد و بر لزوم ریشه کن کردن آیین‌های مضر تأکید کرد. (Bailey, 2019: 487) جهل و خرافه‌پرستی دو پدیده‌ای هستند که نه تنها در ادیان آسمانی بلکه در تاریخ بشر همواره وجود داشته‌اند. برای مقابله با این دو آسیب، نیاز به آگاهی، علم و تفکر منطقی داریم تا بتوانیم از انحرافات جلوگیری کنیم و به سوی حقیقت هدایت شویم. به عنوان مثال به صورت خاصه در دین مسیحیت به گونه‌ای مطرح می‌کند که مبانی الهیات و آموزه‌های اخلاقی آن را منعکس می‌کند. هر دو به عنوان موانع مهمی برای بلوغ و درک معنوی دیده می‌شوند. به ویژه در مورد آموزه‌های کتاب مقدس،

برای زندگی معنوی یک مؤمن مضر تلقی می‌شود. ظهور باورهای غیرمنطقی چالش‌هایی را برای الهیات مسیحی ایجاد کرد و موجب ارزیابی مجدد مرزهای بین جادو و اعمال مشروع مذهبی شد. (Tremblay, 1999: 67)

کلیسا بر نیاز مسیحیان به مشارکت عمیق با کتاب مقدس و پرورش ایمان متفکرانه تأکید می‌کند. علاوه بر این، جهل اغلب به عنوان دلیل اصلی عدم پذیرش مسیحیت توسط افراد ذکر می‌شود. تیم کانوی استدلال می‌کند که بسیاری از غیر ایمانداران، آموزه‌های مسیحی را به دلیل ناآگاهی از واقعیت‌های ایمان و وعده‌های خدا ناپسند می‌دانند. مسیحیت از لحاظ تاریخی جهل و خرافات را تهدیدی قابل توجهی برای تمامیت اعتقادی و نظم اجتماعی خود می‌داند. به عنوان مثال، کلیسای قرون وسطایی شیوه‌های خرافاتی گوناگون را محکوم کرد و آنها را خطاهای «شرمانه» و «مقدس» که می‌توانست به ایمان ارتدکس آسیب برساند، برچسب زده است. این محکومیت ناشی از یک زمینه تاریخی گسترده‌تر بود که در آن مفهوم خرافات اغلب برای بی اعتبار کردن شیوه‌های مذهبی مردمی استفاده می‌شد، مفهومی که از اندیشه کلاسیک یونان به دکترین مسیحی تکامل یافته است. (Martin, 2003: 15) در جامعه معاصر، اصطلاح «خرافات» اغلب به صورت تصادفی مورد استفاده قرار می‌گیرد و به شدت با پیامدهای شدید افراد در دوره قرون وسطی برای رفتارهای مشابه با آن مواجه می‌شود. (Bailey, 2012: 54)

پس از این به بررسی کوتاهی در خصوص دین مسیحیت می‌رسیم یکی از نمونه‌های بارز خرافه‌پرستی در یهودیت، پرستش اشیاء و تقدیس مکان‌های خاص است. برای مثال، نوشتن دعاها بر روی کاغذ و قرار دادن آنها در دیوار غربی (دیوار ندبه) به عنوان یک عمل مذهبی شناخته می‌شود، اگرچه برخی این عمل را نوعی خرافه می‌دانند. انتقادات زیادی نسبت به وجود خرافات در دین یهود مطرح شده است. برخی از متفکران یهودی مانند باروخ اسپینوزا، خرافات را عامل انزوا و دوری از حقیقت دینی می‌دانستند. در قرون اخیر، به تدریج از اساطیر مشرکانه و گنوسی مصر و یونان، به متون عرفانی یهود، راه پیدا کرده تا اینکه حوالی رنسانس، شرگرایی در یهودیت کابالایی نفوذ جدی پیدا کرده است و با اشتغال جدی برخی کابالیست‌ها به جادوی سیاه در قرون اخیر و درآمیختن آن با اومانیزم، شرگرایی به صورت بدعتی نسبتاً مدرن در نگاه یهود درآمده است. (فرج نژاد، ۱۳۹۶: ۵۹) در حالی که یهودیت دانش و عقلانیت را ترویج می‌کند، برخی افراد ممکن است همچنان به خرافات پایبند باشند، به ویژه در مواقع عدم اطمینان. این دوگانگی نشان دهنده تمایلهای وسیع‌تر انسان برای جستجوی آرامش در ناشناخته، حتی در درون ایمانی که به تحقیق فکری ارزش قائل است. دیدگاه یهودیت در مورد جهل و خرافات چند وجهی است و بازتاب تعامل پیچیده بین ایمان، دانش و شیوه‌های فرهنگی است. خرافات اغلب در زمینه‌هایی بوجود می‌آید که افراد احساس عدم کنترل می‌کنند و منجر به اتکا به باورهای تأیید نشده نوعاً غیرواقعی می‌شود (Talmont, 2008: 101) به عقیده نگارنده با توجه به ریشه برخی از باورهای موجود در یهودیت، متون سنتی مانند تنخ و تلمود چارچوبی برای درک جهان فراهم می‌کنند و بر عقلانیت و زندگی اخلاقی بر شیوه‌های خرافاتی تأکید می‌کنند. (Akram, 2023: 65) البته بسیاری از محققان یهودی علیه باورهای خرافی استدلال می‌کنند و از اتکا به شواهد تجربی و اندیشه عقلانه حمایت می‌کنند. (Tsemach, 2023: 1) خرافه در یهودیت به باورهای زودباورانه موجود در ماوراء طبیعی در یهودیت و فرهنگ یهودی اشاره دارد. یهودیت، بر خلاف بسیاری از معاصران خود، فاقد چارچوبی برای باور خرافی است و اغلب آن را محکوم می‌کند. از آنجا که بت پرستی عمیقاً با خرافات کنعانی و عصر مفرغ مرتبط بود، تورات به طور خاص از اعتقاد به اعداد خوش شانس و نشانه‌های خرافی هشدار می‌دهد، زیرا می‌تواند مردم را از خدا دور کند. (Deuteronomy, 2002:13)

با این حال، به دنبال مهاجرت یهودیان، برخی از جوامع یهودی تا حدی آداب خرافی همسایگان خود را پذیرفتند. (Tzvi, 2021:1) یکی از خرافات وارد شده در دین یهودیت را به صورت عینی بخواهیم مورد بحث و بررسی قرار دهیم چنین است پوشیدن طلسم حاوی نام فرشتگان مسئول شفا و دعاهای مختلف اغلب به عنوان پیشگیری از برخی بیماری‌ها و چشم بد تصور می‌شد. (Yosef, 1982: 15) این عمل در میشنا

و در کتاب آلفا بتا لا بن سیره ذکر شده است. (Danby, 1993: 21) در دوران مدرن، باور گسترده به خرافات پس از عصر روشنگری به شدت کاهش یافته است. در میان برخی از جوامع یهودی، به ویژه جوامع اروپای شرقی، خرافات فراوانی رایج بود. اینکه تا چه حد می‌توان این آداب و رسوم و عقاید را به طور خاص به عنوان «یهودی» طبقه بندی کرد، سؤال دیگری و دشوارتر است. در بسیاری از موارد می‌توان آنها را در عادات همسایگان خود ردیابی کرد. در برخی دیگر، در حالی که آنها در اکثر بخش‌های تیره دیگر کشور مشترک هستند. (Danby, 1993: 22)

۵- آسیب شناسی جامعه شناختی جرم رمالی و دعانویسی

رمالی و دعانویسی به‌عنوان فعالیت‌های مرتبط با پیشگویی یا مداخله در امور ماورایی، اثرات منفی اجتماعی متنوعی ایجاد می‌کنند. در این بخش از پژوهش به بررسی این آسیب‌ها خواهیم پرداخت.

۵-۱- تحریف واقعیت‌های دینی

تحریف واقعیت‌های دینی به معنای تغییر، تحریف یا انکار حقایق بنیادی دین است که می‌تواند به شکل‌های مختلفی در طول تاریخ رخ دهد. این پدیده نه تنها در ادیان مختلف بلکه در تاریخ ادیان الهی نیز قابل مشاهده است. تحریف واقعیت‌های دینی می‌تواند به چهار شکل اصلی اتفاق بیفتد:

- **کتمان و انکار:** در این حالت، حقایق دینی به طور کامل نادیده گرفته می‌شوند یا از ذکر آن‌ها خودداری می‌شود. این در حالی است که رسول اکرم (ص) می‌فرماید: آن کس که عامدانه او را انکار می‌کند و حقایق و نشانه‌های مربوط به او را که در کتب آسمانی پیشین ذکر شده، کتمان می‌کند، در برابر فرمان الهی طغیان کرده، اهل جحود است نه اهل تسلیم او به بخشی از کتاب ایمان آورده و بخش دیگری از آن را تکذیب کرده است؛ از این‌رو، مستحق لعن و عذاب الهی است. در مورد مذاهب مربوط به شریعت پیامبر اکرم، نیز باید گفت که تنها یک مذهب حقانیت دارد. (حسین زاده، ۱۳۸۸: ۱۷۵)
- **تلبیس حق و باطل:** در این نوع تحریف، حقایق دینی با باطل مخلوط می‌شوند تا مردم نتوانند حقیقت را از نادرست تشخیص دهند.
- **تغییر معنا و مفهوم:** در اینجا، معانی آیات یا احادیث دینی به گونه‌ای تغییر می‌یابند که به اهداف خاصی خدمت کنند نوعاً آنرا جعل می‌کند، تاریخ نشان داده است که برخی از روایات دینی به منظور تأمین اهداف سیاسی یا مذهبی خاص جعل شده‌اند. این جعل‌ها می‌تواند شامل روایت‌هایی باشد که به شخصیت‌های مذهبی نسبت داده می‌شود تا آنها را در نظر مردم مقدس‌تر جلوه دهند یا برعکس، شخصیت‌های مخالف را تخریب کنند.
- **بدعت دینی:** ایجاد آموزه‌ها یا رفتارهایی که با اصول اولیه دین سازگار نیستند، اما به عنوان بخشی از دین معرفی می‌شوند. بدعت دینی معمولاً به معنی تخطی از قوانین مذهبی یا سنتی و قانون‌های آن است، هر چند برخی افراط‌گرایان سیاسی از آن برای خطاب کردن مخالفان خود استفاده می‌کنند. یکی ایجاد کردن و پدید آوردن یک چیز است بدون داشتن نمونه قبلی و معنای دوم جداشتن و پوسیده شدن است. (بن فارس بن زکریاء، ۱۳۹۹: ۲۰۹) افرادی همانند رمالان و فالگیران دعانویس که به دنبال حفظ قدرت یا منافع خود هستند، ممکن است برای توجیه رفتارهای خود به تحریف دین روی آورند. تحریف واقعیت‌های دینی نه تنها بر فهم افراد از دین تأثیر می‌گذارد بلکه می‌تواند باعث ایجاد تفرقه و نفاق میان پیروان ادیان مختلف شود. این پدیده باعث می‌شود که افراد با تصویری نادرست از دین مواجه شوند و نتوانند به درک صحیحی از اصول و ارزش‌های واقعی آن دست یابند. به عنوان

مثال، برخی از روایات تاریخی درباره پیامبر اسلام (ص) ممکن است به گونه‌ای تحریف شده باشند که او را در موقعیت‌های منفی قرار دهند، در حالی که واقعیت‌ها کاملاً متفاوت هستند. (صدر، ۱۳۷۷: ۱) رمالان و افرادی که به دعا نویسی و جادوگری مشغول هستند، در جوامع مختلف به ویژه در جوامع اسلامی، به دلایل متعددی به تحریف حقایق دینی و سوءاستفاده از باورهای مذهبی پرداخته‌اند. این موضوع نه تنها به مسائل اجتماعی و فرهنگی مربوط می‌شود بلکه با ابعاد سیاسی و اقتصادی نیز گره خورده است. یکی از اصلی‌ترین عوامل گرایش مردم به رمالان و دعانویسان، ناآگاهی و عدم آگاهی کافی از آموزه‌های دینی است. وقتی افراد اطلاعات دقیقی از دین ندارند، به راحتی فریب ادعاهای کاذب این افراد را می‌خورند. رمالان با استفاده از نیازهای روحی و مشکلات زندگی مردم، خود را به عنوان راه‌حل‌های سریع و آسان معرفی می‌کنند.

۵-۲- سوء استفاده از تکنیک‌های روانشناسی بنام دین

آنچه که معمول است این روش می‌باشد که رمالان و دعانویسان به طور مداوم از شگردهای روانشناسی برای جذب مشتریان و افزایش اعتماد آن‌ها استفاده می‌کنند. این تکنیک‌ها به آن‌ها کمک می‌کند تا به طور مؤثری بر احساسات و باورهای مشتریان تأثیر بگذارند. آن‌ها با استفاده از تکنیک‌های تلقین، به مشتریان خود احساس اعتماد به نفس می‌دهند. این افراد معمولاً با توجه به حالات روحی و رفتاری مراجعه‌کنندگان، اطلاعاتی را استخراج کرده و آن‌ها را در قالب پیش‌بینی‌های مثبت ارائه می‌دهند. از دیگر تکنیک‌های متداول آنها چنین است که دعانویسان معمولاً از جملات کلی و مبهم استفاده می‌کنند که می‌تواند به هر شرایطی اطلاق شود. این روش باعث می‌شود که مشتریان احساس کنند پیش‌بینی‌ها دقیق و شخصی‌سازی شده‌اند، حتی اگر واقعاً این‌گونه نباشد. باید در نظر داشت بسیاری از افرادی که به رمالان مراجعه می‌کنند، احساس کنترل کمتری بر زندگی خود دارند. رمالان با وعده‌های خود در مورد تغییر سرنوشت، به این افراد حس کنترل بیشتری می‌دهند، که این امر می‌تواند منجر به وابستگی بیشتر آن‌ها به خدمات رمالی شود. با وجود قدمت قابل ملاحظه دعانویسی، مطالعه این پدیده به خاطر آمیختگی با خرافات کمتر مورد اقبال محققان قرار گرفته است. (جوهری، ۱۳۸۱: ۶۳)

یکی دیگر از رویکردهای آنان چنین است که رمالان با بهره‌گیری از اعتقادات مذهبی و خرافات موجود در جامعه، خود را به عنوان واسطه‌هایی بین مشتریان و نیروهای ماورایی معرفی می‌کنند. این امر باعث جلب توجه افرادی می‌شود که به دنبال راه‌حل‌های سریع برای مشکلات خود هستند. اینجاست که دقیقاً دین مورد سوء استفاده چنین افرادی قرار می‌گیرد. برخی رمالان با ایجاد ترس از آینده یا مشکلات موجود، مشتریان را ترغیب می‌کنند تا برای حل مسائل خود به آن‌ها مراجعه کنند. این روش باعث افزایش وابستگی مشتریان به خدمات آنان می‌شود. اغلب باید دانست استفاده از شگردهای روانشناسی توسط رمالان و دعانویسان نه تنها بر اساس تکنیک‌های فریبنده است، بلکه نشان‌دهنده نیاز عمیق برخی افراد به یافتن راه‌حل‌های سریع برای مشکلات زندگی‌شان است. این موضوع ضرورت آگاهی‌رسانی درباره خطرات چنین باورهایی را بیش از پیش نمایان می‌کند. چونکه انسان‌ها ذاتاً به دنبال آگاهی درباره آینده و وضعیت زندگی خود هستند. این نیاز به دانستن می‌تواند آن‌ها را به سمت سحر و جادو سوق دهد، زیرا این روش‌ها وعده‌هایی درباره پیش‌بینی آینده و حل مشکلات ارائه می‌دهند. در خصوص قربانیان خاص آن‌ها می‌توان گفت: افرادی که در مواجهه با مشکلات اقتصادی، اجتماعی یا عاطفی احساس عجز و ناتوانی می‌کنند، ممکن است به سحر و جادو پناه ببرند. این افراد در شرایطی که راه‌حل‌های منطقی و علمی برای مشکلات خود پیدا نمی‌کنند، به دنبال راه‌های غیرعادی برای جلب خوشبختی و موفقیت می‌گردند. یا مثلاً در قالب مثال دیگری بخواهیم به این قضیه اشاره کنیم انسان غالباً در این دنیا مورد ابتلا قرار می‌گیرد و در زندگی خویش از گهواره تا لحد با شرور و بلاها روبرو می‌گردد، از جمله شرور طبیعی مثل زلزله و سیل و بیماری‌ها و ناگواری‌ها. بنابراین، دفع و رفع شرور و بلاها، و در امان ماندن از آنها، همیشه برای انسان اهمیت خاصی داشته است. (گنایی،

۱:۱۴۰۲) مثال دیگر عدم دسترسی به خدمات روان شناختی مؤثر و حمایت های اجتماعی می تواند افراد را به سمت رمالان و دعانویسان سوق دهد. بسیاری از افرادی که با مشکلات روحی یا روانی مواجه هستند، ممکن است به جای مراجعه به مشاوران حرفه ای، به سحر و جادو روی آورند. جادو یا سحر یکی از مقوله هایی است که برخی از علما و فلاسفه قدیم جهان اسلام در تحقیق های خود کم و بیش بدان پرداخته اند و در تألیف های خود شرح و توضیح هایی در چگونگی نگرش به جادو و انواع راه های رسیدن به آن ارائه داده اند. (خلعتبری، ۱۳۹۳: ۱۰۵)

۵-۳- ترویج و آمیختن جهل و خرافه با واقعیت های دینی

باید به این آسیب جدی همواره توجه داشت ترویج و آمیختن جهل و خرافه توسط رمالان و دعانویسان به عنوان یک پدیده اجتماعی و فرهنگی در جوامع مختلف، به ویژه در ایران، موضوعی قابل تأمل است. این پدیده نه تنها ریشه های تاریخی دارد بلکه با عوامل اجتماعی و روانشناختی نیز ارتباط دارد. یکی از عوامل اصلی ترویج خرافات، جهل و ناآگاهی افراد جامعه است. بسیاری از مردم به دلیل عدم آگاهی علمی و عدم اعتماد به نفس، به خرافات روی می آورند تا مشکلات خود را توجیه کنند. این امر باعث می شود تا رمالان و دعانویسان بتوانند از این جهل سوءاستفاده کرده و خود را به عنوان راه حل مشکلات معرفی کنند. عواملی چون: سودجویی، دفاع از مذهب موردعلاقه خود و سست نشان دادن عقاید مخالفان، افسادگری در دین و استبداد دینی. گاه نیز بر اثر ضعف باورهای دینی افراد، خرافاتی مانند بدعت، تحریف، قیاس گرایی، و... حتی گاهی افراط و تفریط در مسائلی مانند عقل گرایی یا نقل گرایی یا تسامح در دین یا بزرگ نمایی افراد برای اسطوره سازی، از علل به وجود آمدن خرافات دینی به شمار می آید. اگر اندیشه های خرافی رنگ دینی بگیرد، بر همه افکار و اخلاق و کردار انسان مذهبی، سایه خواهد افکند و مانند یک بیماری عالم گیر، ویران کننده خواهد بود. (فراهانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۳۹)

تحقیقات نشان داده اند که افرادی که به خرافات اعتقاد دارند، احساس کنترل کمتری بر زندگی خود دارند. این افراد معمولاً در شرایط ناامنی یا اضطراب، به دنبال راه حل هایی غیرعلمی مانند مراجعه به رمالان می روند. همچنین، باورهای خرافی می توانند ناشی از نیاز انسان به معنویت و پاسخگویی به سؤالات بی پاسخ زندگی باشند. خرافات در جوامع مختلف به عنوان یک سازوکار اجتماعی برای تسکین اضطراب ها عمل می کند. در شرایط اقتصادی یا اجتماعی نامساعد، افراد بیشتر به سمت خرافات گرایش پیدا می کنند. همچنین، برخی از گروه های اجتماعی ممکن است با ترویج خرافات، اهداف خاصی را دنبال کنند که شامل کنترل اجتماعی یا اقتصادی است. خرافه پرستی حاصل دوره های مختلف تاریخی بوده و آثار مخرب و بعضاً غیرقابل جبرانی دارد. ترویج جهل و خرافه توسط رمالان و دعانویسان نه تنها یک چالش فرهنگی است بلکه نیازمند توجه جدی از سوی جامعه شناسان، روانشناسان و مسئولین فرهنگی است. برای مقابله با این پدیده، افزایش آگاهی عمومی و ترویج علم باید در اولویت قرار گیرد تا افراد بتوانند با دیدی روشن تر به مسائل زندگی خود نگاه کنند و از دام های خرافاتی دور بمانند. یکی از معضلات همیشگی جوامع، وجود خرافه و اعتقاد به آن است. عوامل و زمینه های خرافه گرایی در همه کشورها، آیین ها و دین ها وجود دارد و به مانند پوستینی وارونه در پی تحریف واقعیت اند. نحله های خرافه پرستی یکی پس از دیگری رشد یافته و هر روز عده ای زیادی از مردم ناآگاه (از جمله مردم) را جذب خود می کند. (شریعتی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱)

۶- جرم انگاری آسیب های جامعه شناختی

در نظام حقوقی اسلامی، دعانویسی و رمالی به عنوان اعمالی که با شرک و خرافات مرتبط هستند، جرم محسوب می شوند. این اعمال در فقه اسلامی و قوانین کیفری بسیاری از کشورهای اسلامی مورد توجه قرار گرفته اند و معمولاً تحت عنوان «سحر» یا «جادوگری» بررسی می شوند. در فقه اسلامی، سحر و جادوگری به شدت تقبیح شده اند. قرآن و روایات اسلامی این اعمال را ناپسند و حرام می دانند. به عنوان مثال، در آیه

۱۰۲ سوره بقره به موضوع سحر اشاره شده و آن را عملی نادرست معرفی می‌کند. همچنین، در حدیثی آمده است: «هر کس به نزد پیشگو یا کاهن برود و گفته‌های او را باور کند، به آنچه بر محمد نازل شده، کافر شده است». بر این اساس، فقهای اسلامی سحر و جادوگری را حرام می‌دانند و در برخی موارد، مجازات‌های سختی مانند حد (مجازات شرعی) برای آن در نظر گرفته‌اند.^۱

در نظام حقوقی اسلامی، دناویسی و رمالی (پیش‌گویی و جادوگری) به عنوان اعمالی که با شرک و خرافات مرتبط هستند، جرم محسوب می‌شوند. این اعمال در فقه اسلامی و قوانین کیفری بسیاری از کشورهای اسلامی مورد توجه قرار گرفته‌اند و معمولاً تحت عنوان «سحر» یا «جادوگری» (پیشگویی و جادوگری) بررسی می‌شوند. در فقه اسلامی، سحر و جادوگری به شدت تقبیح شده‌اند. قرآن و روایات اسلامی این اعمال را ناپسند و حرام می‌دانند. به عنوان مثال، در آیه ۱۰۲ سوره بقره به موضوع سحر اشاره شده و آن را عملی نادرست معرفی می‌کند. همچنین، در حدیثی آمده است: «هر کس به نزد پیشگو یا کاهن برود و گفته‌های او را باور کند، به آنچه بر محمد نازل شده، کافر شده است». بر این اساس، فقهای اسلامی سحر و جادوگری را حرام می‌دانند و در برخی موارد، مجازات‌های سختی مانند حد (مجازات شرعی) برای آن در نظر گرفته‌اند. در بسیاری از کشورهای اسلامی، قوانین کیفری برای مقابله با دناویسی و رمالی وضع شده‌اند. این قوانین معمولاً با استناد به احکام شرعی و فقه اسلامی تدوین شده‌اند. به عنوان مثال، در عربستان سعودی، دناویسی و رمالی تحت عنوان «سحر» جرم محسوب می‌شود و مجازات‌های شدیدی مانند اعدام برای آن در نظر گرفته شده است. در ایران نیز بر اساس قوانین کیفری، انجام اعمالی مانند سحر و جادوگری می‌تواند مجازات‌هایی مانند حبس یا شلاق در پی داشته باشد. این مجازات‌ها معمولاً با استناد به احکام فقهی و شرعی تعیین می‌شوند. باید دانست رمالی و دناویسی یکی از معضلات اجتماعی و مبتلابه در جامعه است که آثار اجتماعی و اقتصادی مخربی به دنبال دارد. (توتونچیان و دیگران، ۱۴۰۳: ۱۳۳) با این حال، برخی منتقدان معتقدند که این قوانین ممکن است به سوءاستفاده و اتهامات ناروا منجر شوند. همچنین، تشخیص مرز بین دناویسی و اعمال مشروع دینی (مانند خواندن دعاهای شرعی) در برخی موارد دشوار است. در نتیجه، در نظام حقوقی اسلامی، دناویسی و رمالی به عنوان اعمالی ناپسند و مجرمانه تلقی می‌شوند و برای آن‌ها مجازات‌هایی در نظر گرفته شده است. با این حال، اجرای این قوانین نیازمند دقت و توجه به حقوق افراد و جلوگیری از سوءاستفاده است به عنوان مثال براساس آمار رسمی که در رسانه‌ها منعکس شده است: «در پلتفرم‌های ایکس و اینستاگرام بعد از اعتراضات سال‌های ۱۳۹۸، ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱ محتوای مربوط به فالگیری و رمالی و طلسم روندی افزایشی داشته‌اند. می‌توان گفت فعالیت‌های اعتراضی تناسبی با آسیب‌های اجتماعی دارد. یکی از این آسیب‌ها مشکلات اقتصادی و تبعاتی است که برای مردم ایجاد می‌کند و مشخصاً هم اعتراضات سال ۹۶ و ۹۸ جنبه‌های اقتصادی داشتند.»

^۱ در ایران به منزله یکی از گناهان جرم انگاری شده تعزیری بوده؛ و جرم در حکم کلاهبرداری است: ماده (۱) قانون تشدید مجازات مرتکبین اشعار می‌دارد: «هر کس از راه حیله و تقلب، مردم را به وجود شرکت‌ها یا تجارت‌خانه‌ها یا کارخانه‌ها یا موسسات موهوم یا به داشتن اموال و اختیارات واهی، فریب دهد یا به امور غیر واقع، امیدوار نماید یا از حوادث و پیش‌آمدهای غیر واقع، بترساند و با اسم و یا عنوان مجعول، اختیار کند و به یکی از وسایل مذکور و یا وسایل تقلبی دیگر، وجوه و یا اموال یا اسناد یا حواله جات یا قبوض یا مفاصا حساب و امثال آن‌ها تحصیل کرده و از این راه، مال دیگری را ببرد، کلاهبردار محسوب می‌شود.» (به قانون تشدید رجوع شود).

۷- نتیجه‌گیری

واژه رمل از زبان عربی به معنای ریگ یا ماسه است و به نوعی علم خاک‌بینی اشاره دارد که به پیش‌بینی آینده با استفاده از نقش‌های خاکی مربوط می‌شود. رمالی در تاریخ به عنوان یک عمل مرتبط با معجزات برخی پیامبران نیز شناخته شده است. رمالی نه تنها یک عمل فرهنگی و اجتماعی است بلکه به دلیل تأثیرات منفی آن بر روی افراد و جامعه، در بسیاری از کشورها تحت پیگرد قانونی قرار دارد. این عمل می‌تواند منجر به کلاهبرداری و سوءاستفاده از افراد آسیب‌پذیر شود. برخلاف نیروهای طبیعی، وجود چنین نیروهای فراطبیعی که به اعتقاد برخی باورپذیر قلمداد می‌شوند، از طریق روش علمی بازنمودنی و اثبات‌پذیر نیست. باورهای ماوراء طبیعی بیشتر برای توضیح رویدادهای طبیعی، مانند طوفان یا شیوع بیماری استفاده می‌شود تا پدیده‌های اجتماعی. باورهای ماوراء طبیعی برای پر کردن شکاف درک ما از جهان پدیدار شده‌اند. یکی از نظریه‌های رایج در این رابطه نشان می‌دهد: چنین باورهایی زمانی پدیدار می‌شوند که هیچ عامل علی روشنی برای یک پدیده وجود نداشته باشد. اما «ماوراءالطبیعه» مرتبه‌ای از عالم هستی است که ورای طبیعت و جهان مادی و محسوس در نظر گرفته می‌شود. ماورالطبیعه به مسائلی گفته می‌شود که مردم و بشر در طول این سال‌ها، هیچ توجیه علمی برای آن نداشتند. پس با این پیش فرض افرادی هستند که از این نقیصه در نوع بشر استفاده می‌کنند و شروع به کلاهبرداری از افراد می‌کنند این امر علاوه بر اینکه جرم انگاری شده است دارای آسیب‌های کاملاً غیر قابل انکاری است. سیاست‌گذاران نظام بانکی ایران می‌بایستی با پیاده‌سازی نظامات و دستورالعمل‌های مرتبط با قوانین مبارزه با پول‌شویی در جهت استانداردهای این حوزه حرکت نموده و مسیر را برای مراودات بین‌المللی هموار نمایند. با در نظر گرفتن آسیب‌های فوق‌الذکر می‌توان دریافت که در قالب کتاب و سنت دقیقاً این امر مورد نکوهش قرار گرفته است همانطوریکه گذشت امام علی (ع) در نهج البلاغه به طور گسترده‌ای به مسأله جهل و خرافات پرداخته و آن‌ها را به عنوان مشکلات اساسی جامعه معرفی کرده است. او جهل را به عنوان بزرگ‌ترین گرفتاری انسان‌ها می‌داند که منجر به رویکردهای خرافه‌گرایانه می‌شود. البته در دیگر ادیان نیز توجه خاصی بدین مسئله صورت پذیرفته است ولی به استناد منابع معتبر علمی متأسفانه در تحریف‌هایی که در دین یهودیت صورت گرفته است این امر به عنوان یک بدعت روز به روز در حال گسترش است. چنین پیشنهاداتی می‌توان ارائه داد:

- آموزش و تعلیم صحیح ادعیه دینی و خرافات زدایی از آن‌ها می‌تواند یکی از راهکارها باشد.
- مبارزه جدی‌تر کیفی با این پدیده می‌تواند یکی دیگر از پیشنهادات مبارزه با رمالی و دعانویسی و امثالهم باشد.
- جلوگیری از فعالیت‌های گسترده این افراد که در سطح فضای مجازی اقدام به جذب مشتری و کلاهبرداری عینی از قربانیان می‌کنند.
- برگزاری کمپین‌های آگاه‌سازی عمومی در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی برای اطلاع‌رسانی درباره ماهیت کلاهبرداری‌های مرتبط با رمالی و دعانویسی.
- تولید محتوای آموزشی مانند مستندها و برنامه‌های تلویزیونی برای نشان دادن روش‌های فریب‌کاری این افراد.
- گنجاندن مباحث مرتبط با خرافه‌گرایی، تفکر انتقادی، و روش‌های علمی در نظام آموزشی مدارس و دانشگاه‌ها.
- آموزش مهارت‌های زندگی و تصمیم‌گیری منطقی به دانش‌آموزان برای کاهش تأثیرپذیری از باورهای خرافی.
- ایجاد مراکز مشاوره روان‌شناختی برای حمایت از افرادی که قربانی رمالی و دعانویسی شده‌اند.
- افزایش نظارت قضایی بر فعالیت‌های مرتبط با فالگیری، رمالی، و دعانویسی در فضای مجازی و حقیقی.
- بازنگری در قوانین موجود برای جرم‌انگاری دقیق‌تر رمالی و دعانویسی.

- انجام پژوهش‌های تطبیقی بین کشورهای مختلف درباره نحوه مقابله با رمالی و دغانویسی و بهره‌گیری از تجربیات موفق آنها.

منابع

۱. اکبری، محمود (۱۳۹۱)، «**خرافه‌ها و واقعیت‌ها**»، چاپ اول، نشر انتشارات فتیان: قم
۲. الهامی نیا، علی اصغر (۱۳۸۵)، «**امام حسین (ع) از نگاه پیامبر (ص)**»، پیام ویژه محرم، شماره هشتماد
۳. گروه مولفان (بی تا)؛ «**زندگی امام سجاد (ع)**»؛ چاپ اول، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، پژوهشکده تحقیقات اسلامی
۴. ایازی، محمدعلی (۱۳۹۰)، «**ره افسانه**»، چاپ اول، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج
۵. توتونچیان، مه‌ری؛ فغانی، رامین (۱۴۰۳)، «**مسئولیت کیفری رمال و دغانویسی در فقه و حقوق کیفری ایران**»، فقه جزای تطبیقی، دوره ۴، شماره ۲
۶. جواهری، فاطمه (۱۳۸۱)، «**مطالعه جامعه شناختی پدیده دعا نویسی در ایران**»، پژوهشنامه علوم انسانی، دوره ۶، شماره ۳۵
۷. حسین‌زاده، محمد (۱۳۸۸)، «**درآمدی بر معرفت‌شناسی و مبانی معرفت دینی**»، چاپ اول، قم: چاپ و نشر موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۸. خلعتبری، حسام‌الدین؛ رحمانی، مه‌ری (۱۳۹۳)، «**دیدگاه اسلام و یهود درباره سحر**»، سراج منیر، دوره ۵، شماره ۱۵
۹. سراج زاده، سیدحسین؛ جواهری، فاطمه؛ افلاکی، سارا (۱۳۹۹)، «**زمینه‌ها و پی آمدهای بهره‌گیری از دغانویسی و فالگیری مطالعه نمونه‌ای از زنان تحصیل کرده شهر رشت**»، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، دوره ۱۶، شماره ۶۱
۱۰. شریعتی، سیدصدرالدین؛ انصافی مهربانی، سپیده (۱۳۹۵)، «**نگاهی به خرافه پرستی در ایران و جهان و راهکار تربیتی مواجهه با آن**»، فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی (فرهنگ مشاوره)، دوره ۷، شماره ۲۶
۱۱. شفیعی، سمیه سادات (۱۳۹۵)، «**سلامت و باورهای عامیانه در عصر قاجار**»، تحقیقات تاریخ اقتصادی، دوره ۵، شماره ۱
۱۲. صدر، سیدموسی (۱۳۷۴)، «**جعل و تحریف در روایات اسباب نزول بخش اول**»، پژوهشهای قرآنی، دوره ۱، شماره ۱
۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۹)، «**اصول فلسفه و روش رئالیسم**»، چاپ اول، جلد پنجم، تهران: نشر انتشارات صدرا
۱۴. فراهانی، مهدی؛ تابان، جعفر؛ خوب بین خوش نظر، سیدکریم (۱۴۰۱)، «**علل زمینه ساز خرافه گرایی دینی از دیدگاه قرآن کریم با محوریت تفاسیر اجتماعی نمونه و فی ظلال القرآن**»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، دوره ۸، شماره ۱
۱۵. فرج نژاد، محمد حسین (۱۳۹۶)، «**دین در سینمای شرق و غرب؛ مکاتب شرقی (هندو، بودا، لامائیسم، تائو، کنفوسیوس و شینتو) مکاتب غربی (مسیحیت، یهودیت و فرقه‌های وابسته)**»، چاپ اول، قم: نشر انتشارات حوزه علمیه قم
۱۶. کریمی، سید حسن؛ آرام، محمدرضا (۱۴۰۰)، «**آینده اندیشی از منظر یهود**»، آینده پژوهی انقلاب اسلامی، دوره ۲، شماره ۲
۱۷. گنایی، غلام حسین (۱۴۰۲)، «**تعویذ و دغانویسی از دیدگاه فقه اهل بیت علیهم السلام**»، دو فصلنامه علمی نگاهی نو به فقه عبادی، دوره ۶، شماره ۱
۱۸. محسنی، محمد آصف (۱۳۷۳)، «**متافیزیک از نظر رئالیزم**»، چاپ اول، تهران: نشر ولایت

۱۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، «پیام امام امیر المومنین علیه السلام (تفسیر نهج البلاغه)»، جلد اول، تهران: دار الکتب الاسلامیه
۲۰. انصاری، محمدباقر (۱۳۸۹)، «عقل‌گریزی و خرافه‌باوری»، فصلنامه علمی پیام زن، شماره پیاپی، شماره ۲۲۹
۲۱. ابن میثم، بحرانی (۱۴۱۷)، «شرح نهج البلاغه (ابن میثم)»، الترجمة محمدی مقدم و نوایی، مشهد: مجمع البحوث الإسلامی
۲۲. أحمد بن فارس بن زکریاء القزوینی الرازی، أبو الحسین (۱۳۹۹)، «معجم مقاییس اللغة»، المحقق عبد السلام محمد هارون، بیروت: دار الفکر
۲۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۳۸۶)، «بحار الانوار»، قم: الانتشار نشر اسلامیه
۲۴. جرداق، جورج (۱۴۳۶)، «الإمام علی (ع) «صوت العدالة الإنسانية؛ المجمع العالمي لاهل البيت عليهم السلام»، قم: مرکز الطباعة و النشر
۲۵. ذهنی تهرانی، سید محمد جواد (۱۳۷۰)، «توضیح المبانی فی شرح مختصر المعانی»، جلد اول، قم: ناشر مؤلف
۲۶. سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۶۹)، «شرح المنظومة (تعلیقات حسن زاده)»، جلد اول، تهران: نشر ناب
27. Bailey, M. D. (2019). *"Superstition and sorcery"*. In Routledge eBooks. <https://doi.org/10.4324/9781315613192-34>
28. Martin, D. B. (2004). *"Inventing Superstition: From the Hippocratics to the Christians"*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjz80gf>
29. Qafih, Yosef (1982). *"Halikhot Teiman (Jewish Life in Sana) (in Hebrew)"*. Jerusalem: Ben-Zvi Institute. ISBN 965-17-0137-4. OCLC 79469100.
30. Akram, N. (2023). *"Habibie Islamicist"*, [https://habibiaislamicus.com/index.php/HIRJ/article/view/287.7\(3\)](https://habibiaislamicus.com/index.php/HIRJ/article/view/287.7(3)), <https://doi.org/10.47720/hi.2023.0703u01>
31. Danby, H. (1933), *"The Mishnah, Oxford"*, Oxford University Press, ISBN 0-19-815402-X, S.V. Mishnah (Shabbat 6:2; ibid 8:3; Shekalim 3:2, et al.)
32. Ehud, Tsemach. (2023). *"The whole point of faith is not to know"*, Jewish ultra-Orthodox students' epistemological beliefs about science and religion. doi: 10.1080/13617672.2023.2287850
33. Konrad, Talmont-Kaminski. (2008). *"The fixation of superstitious beliefs"*. International Journal of Philosophy, 28 (3)
34. Michael D. Bailey (2024), *"Product details"*, Cornell University Press. <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501714733/fearful-spirits-reasoned-follies/#bookTabs=1>
35. Tremblay, S. (2002). *"Magie, superstition et tradition Chretienne"*, Pistes d'interprétation théologique. Théologiques, 8(1), <https://doi.org/10.7202/005029ar>
36. Tzvi. (2021), *"Judaism and common superstitions"*. Aish.com. <https://www.aish.com/ci/s/Judaism-and-Common-Superstitions.html>